

МАГІЧНО-САКРАЛЬНИЙ ТЕКСТ У ДРАМИ-ФЕЄРІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ “ЛІСОВА ПІСНЯ”

Ігор ГУНЧИК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української фольклористики імені Філарета Колесси,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000,
e-mail: hunchyki@gmail.com*

Стаття стосується дослідження фольклоризму у драматичній творчості Лесі Українки. Зокрема розглянуто старовинне українське замовляння, яке письменниця майстерно інкрустувала в художню тканину першої дії драми-феєрії “Лісова пісня”. Використання магічно-сакральних творів, що в українській літературі є порівняно рідкісним і нетиповим явищем, свідчить про її талант і майстерність як справжнього митця, котрий підкорив власній художній стилістиці глибини народнопоетичного слова. Проаналізовано драматичний текст замовляння і народні вірування, пов’язані з ним. На думку автора, це місце у творі є однією з тих багатьох деталей, які підсвідомо притягують до себе читача своєю таємничістю і ширять літературну славу про Лесин твір як дійсно художнього шедевр світового рівня.

Ключові слова: замовляння, фольклоризм, драма-феєрія, явище, фольклор, хвороба, персонаж.

Понад двохсотлітній доробок нової української літератури від часів створення “Енеїди” І. Котляревського до ще “непрочитаного” належнороману у віршах Л. Костенко “Берестечко” засвідчує одну сталу і вельми важливу закономірність плину мистецького життя: без глибокого освоєння у слові універсуму культурної духовної традиції, закарбованої у національному фольклорі, письменникові неможливо сягнути вершин всенародного визнання, долучитися до кола класиків. Опанування царини фольклоризму дає для українського автора своєрідну перепустку у велику літературу, свідчить про його талант і майстерність як зрілого, досвідченого і національного митця слова.

Перебрати й органічно вселити в нове художнє тіло народний дух усного животворного слова, який тисячоліттями нуртував у підвалинах архетипів фольклорного мислення, вдавалося далеко не кожному літераторові. На це спромоглися лише одержимі, найзавзятіші з-поміж українських поетів, прозаїків, драматургів, які нелегкій літературній праці присвятили усе життя, всю силу і жагу свого серця.

Чи не найяскравіший приклад такого митця, який відкрив і підкорив власній художній творчості закони фольклоризму, дає нам українська література в особі Лесі Українки та її легендарного твору – драми-феєрії “Лісова пісня”. Уснопоетичний струмінь тут настільки гармонійно злився з письменницьким витвором, що сам художній твір немислимий без численних фольклорних вкраплень. Саме фольклор формує його глибоко філософську світоглядну основу і є тим тлом, на якому розгортаються сюжетні колізії.

У композиції драми Лесі Українки “Лісова пісня” є один надзвичайно цікавий для вивчення фольклоризму момент. Про нього побіжно згадували чимало дослідників, однак жодного разу він не ставав об’єктом спеціального аналізу. Йдеться про старовинне українське замовляння, яке письменниця майстерно інкрустувала в художню тканину першої дії феєрії. Пояснити, чому дослідники щораз лишали поза увагою цю мікротему, задовольняючись лише побіжною згадкою про неї, можна, очевидно, тим, що вона не пов’язана із головними дійовими особами – Лукашем і Мавкою, навколо яких сконцентровано основну напругу читача, а стосується другорядного персонажа – дядька Лева, через що і залишається на “периферії” центральних колізій.

В українській літературі факти використання магічно-сакральних текстів okazіонально-обрядового фольклору, зокрема замовлянь, без перебільшення можна назвати рідкісними і аж ніяк не типовими явищами. У більш ранні періоди її розвитку, скажімо, у добу романтизму, подібні приклади фольклорних ілюстрацій були звичними і значно численнішими. Це пояснювалося не лише певною “екзотикою” жанру замовляння. У такий спосіб письменники намагалися показати національний колорит власного твору, патріархальний уклад українського життя, “забобонний” спосіб мислення героїв тощо.

Однак, починаючи з ХХ століття, ці тенденції почали згасати. Зразки okazіонально-обрядового фольклору поступово зникають зі сторінок художніх творів. Однією з основних причин, яка пояснює цю ситуацію, є те, що замовляння та інші подібні уснопоетичні утворення – це тексти утилітарного призначення, які абсолютно відмінні від естетично зорієнтованих художніх творів. Окрім того, у них відображений первісний спосіб мислення, цілком відмінний від сучасного життя своєрідний життєвий світогляд. Через те у замовляннях відсутній ліричний почуттєвий струмінь, який переповнює, приміром, народну пісню про кохання. Він замінений холодним прагматизмом, своєрідною безнастроєвою релігійною естетикою слова. Так само у композиційному плані – це набір типових “сухих” клішованих формул, поєднаних кумулятивним зв’язком, без надміру епітетів і метафор. За тривалістю замовляння – це спалах світла, який вибухає речитативом у вустах виконавця фольклору у певних неординарних ситуаціях чи випадках, який чітко локалізований та адресований.

“Лісова пісня” Лесі Українки з її архіміфологізованим художнім світом на фоні тогочасних модерних літературних течій і напрямів виглядає певною мірою анахронізмом, вирізняючись старожитнім романтичним пафосом. Тож не дивно, що в її композицію письменниця вживила такий же стародавній за духом і природою зразок замовляння, який є надзвичайно цікавим у поетико-функціональному плані.

Найперше увагу привертає односторонньо-монологічна форма цього okazіонально-обрядового утворення, а також апелювативний тип оповіді його виконавця – дядька Лева. Ці формальні показники, певною мірою визначають модель поведінки персонажа з антропоморфізованою хворобою, проти якої спрямований цей магічно-сакральний текст. Вони сприяють тому, що дядько Лев тримається з хворобою на “ти”, бо знає, як захиститися і позбавитися “мари”, звідси – відсутність перед нею страху і впевненість у власних діях.

Ланцюгова структура цього okazіонального утворення доволі проста. Вона охоплює низку апелятивних інваріантних одиниць: звернення, зсилення, побажання, страхання. Наявність цих клішованих формул допомагає розкрити первісні уявлення про хворобу, пояснити її етіологію, витлумачити назву, а також охарактеризувати методи знешкодження. Крім того, за посередництвом цих лінгвальних блоків реалізується один із глобальних законів буттєвого детермінізму, властивий священному (сакральному) слову: від думки-уявлення, трансформованої у слові-тексті, відбувається конкретне діло-результат.

У зверненні (*“Шипле-дівця”* і *“Пропасниця-Трясавиця”*) [3, с. 236] як вихідному компоненті замовляння відображений процес номінації хвороби, яка постає як антропоморфізована демонічна істота. Структура самого звернення поліелементна. Перша його частина *“шипле”* виражена формою кличного відмінка і є безпосередньою назвою хвороби. Характерно, що у сучасній медицині це народне найменування маловідоме, тут використовують загальноприйнятий термін *“малярія”*.

За первісними уявленнями знання справжнього імені хвороби давало над нею владу. Тому *“знаючі”* люди з кола знахарів могли легко уникнути її згубного впливу. Ремінісценції цих вірувань наявні і в драмі Лесі Українки. Дядько Лев, будучи *“непростим”*, зумів одразу побачити страхітливую хворобу, що наближалася до нього. Розпізнавши її, він спочатку жахнувся, що влучно характеризує риторична репліка *“Що то за мара?”*, звернена до самого себе. Зрозумівши, чому хвороба наближалася до нього, він проказав замовляння, після чого хвороба пішла геть.

Появу і напад хвороби провокує, певною мірою, сам персонаж драми – дядько Лев. Цей момент вдало відобразила і Леся Українка. Промокши в озері, а потім розпаливши вогонь, щоб висушитися та зігрітися, він уголос двічі згадує про *шиплю*. Перший раз називає її дуже обережно, використовуючи семантично нейтральний вказівний займенник *тая*:

Поки дійдеш, ще й тая нападе,
не тута споминаючи, цур-пек [3, с. 235].

Однак удруге, втративши обережність, дядько Лев сам накликає на себе небезпеку, назвавши хворобу на ім'я, чим пришвидшує її остаточний прихід:

А нема на тебе лихої трясці!.. [3, с. 236].

Три інші частини звернення замовляння – *“дівця”*, *“пропасниця”*, *“трясавиця”* – це опосередковані назви хвороби. Вони містять у собі доповнювальні характеристики до головного найменування. Із першою назвою – *“дівця”* – пов'язані народні уявлення про *шиплю* як міфічну істоту жіночої статі, яка, вселяючись у людину, зумовлює захворювання. У коментарях (ремарці) до віршованого тексту драми її статеву приналежність визначає сама Леся Українка: *“біла жіноча постать, більше подібна до смуги, ніж до людини; простягнені білі руки загребисто воруються тонкими пальцями”* [3, с. 236].

Ще два імені – *“пропасниця”*, *“трясавиця”* – характеризують наслідки хвороби. Як відомо, ще у недавні часи малярія була дуже небезпечною і

призводила до смерті, тобто від неї людина вмирала, *пропадала*. Звідси назва “*пропасниця*”. Крім того, вона дуже вимучувала, знесилювала людину, кидала в жар, *трясла* нею. Очевидно, тому в замовлянні її названо ще й “*трясавицею*”. Про це, до речі, згадує у драмі дядько Лев. Він радить ставитися до шіплі обережно, бо “*потім буде, душу витрясати...*” [3, с. 235].

У 40-х роках ХХ століття, досліджуючи okazіонально-обрядовий фольклор, В. Петров відзначав, що у народному баченні хвороба мислилася просторово, тобто вона приходить і відходить [2, с. 45]. Ці ж народні уявлення також відобразила у своєму творі Леся Українка. Спочатку “*з озера, з туману, виринає біла жіноча постать*” *шіплі*, а потім “*мара подається назад до озера*”.

Характерно, що головним чинником відходу хвороби, за Лесею Українкою, є проказане дядьком Левом замовляння. Тут доцільно уточнити: у його структурі наявна спеціальна формула зсилання, дія якої (проказування) дистанціює хворобу від хворого:

Іди ти собі на куп'я, на болота,
де люде не ходять,
де кури не піють,
де мій глас не заходить.

Двокомпонентна конструкція цієї формули складається з дієслова-імператива *іди*, що виражає і зумовлює рух хвороби від хворого, а також із вказівки місця зсилання. Воно охарактеризоване конкретними локусами можливого перебування *шіплі* (*куп'я, болота*) і чітко невизначеними описовими зворотами (*де люди не ходять, де кури не піють, де мій глас не заходить*).

Ще одна формула у замовлянні від *шіплі* – побажання:

Тут тобі не ходити,
білого тіла не в'ялити,
жовтої кості не млоїти,
чорної крові не спивати,
віку не вкорочати.

Сумарно її варто розглядати як п'ятичленний блок. Перша його частина має загальнозаперечний характер щодо перебування хвороби в тілі людини. У трьох наступних частинах подібні, але більш конкретні заборони адресовано хворобі вже щодо трьох основних складових людини: тіла, костей, крові. П'ята частина побажання вирішує для хворого антиномію життя/смерті на користь першого. Тож, побажання як центральний компонент замовляння заперечує можливе перебування хвороби в людині у хронотопі – просторово (*тіло, кості, кров*) і в часі (*вік*).

Формула страхання, що слідує за побажанням (*Ось тобі полинь*) – вербальний складник, що тісно пов'язаний із акціональним компонентом усього ритуалу лікування. Ці слова замовляння проговорювано паралельно з діями його виконавця – дядька Лева, який простягав назустріч хворобі, як зазначено у драмі, якісь корінці та зілля, попередньо вийнявши їх із кошеля. У конкретному випадку зрозуміло, що ними є полин, згаданий у тексті

замовляння. Як відомо, цю траву в Україні здавна використовували як апотропеїчний засіб від усякого роду нечистої сили.

У самому кінці магічно-сакрального тексту міститься ще кілька формул. Це два аналогічні однослівні побажання (*Згинь*), між якими стоїть специфічне звернення до малярії, *мара*. Побажання, перебуваючи у смисловій залежності від п'яти вже раніше розглянутих одиниць, передбачають зникнення хвороби в її буттєвому плані. Тому воно є логічним завершальним елементом попередніх побажань. Назва *мара*, якою виражене звернення, характеризує належність хвороби до розряду негативної, шкідливої або так званої нечистої сили, а відтак виглядає цілком вмотивованою в контексті змісту цілого замовляння.

Нез'ясованим є походження замовляння і назви хвороби "*шіпля*" із драми-феєрії Лесі Українки "Лісова пісня". На нашу думку, перед нами типове народне замовляння, яке належить до лікувальної тематичної групи українського okazіонально-обрядового фольклору. Можливо, раніше, як і інші подібні замовляння, його використовували з лікувальною метою від малярії. Однак, разом із тим, воно дещо "підкореговане" й олітературене автором. Тезу про його народне походження підтверджує, перш за все його композиційна структура. Типова формульна побудова цього утворення характерна для багатьох подібного роду лікувальних okazіонально-обрядових зразків. Деякі інваріантні одиниці, скажімо, побажання, майже у такому ж вигляді функціонують в утилітарно-сакральних текстах від інших хвороб. Крім того, зміст формул не суперечить, а повністю відповідає тим народним уявленням про етіологію хвороби, які здавна побутували в Україні і, зокрема, на території Західного Полісся.

Олітературнення замовляння відбуваюся шляхом переказу його літературною мовою. Внаслідок цього втратилися майже всі діалектні особливості фольклорного тексту, особливо фонетичні. "Коректа", очевидно, відбувалася і в деяких формулах. "Підозрілими" в цьому плані виглядають початкові звернення, довершена кількість яких виглядає дещо неприродно. Стверджувати так дає підстави порівняння з подібними уснопоетичними зразками замовлянь. Так само підозри інсинуацій закрадаються до формули страхання. Наприклад, нам не відомі факти використання полині для відлякування малярії. Однак це все ж не дає права категорично стверджувати, що цього насправді не могло бути.

Зрештою, говорити про можливу заміну деяких елементів замовляння можна буде лише тоді, коли ми будемо мати його оригінальний запис, який, ймовірно, зробила сама Леся Українка в регіоні, де проживала. Тому на цьому етапі дослідження у нас є підстави більше схилитися до думки, що зразок замовляння, який використала авторка "Лісової пісні", є дійсно фольклорним за походженням утворенням. Єдине, що виглядає неправдоподібним у вмонтованому у драму магічно-сакральному тексті, це епітет *чорної*. Кров, до якої він стосується, у відомих фольклористиці okazіонально-обрядових творах названа переважно *червоною*. Цей колір логічно вмотивований, адже стосується крові людської. Тож, це місце є однією з неточностей у тексті замовляння. Хто її допустив – упорядник чи автор у процесі запису самого замовляння чи під час друку художнього твору, визначити тепер вкрай складно.

Якщо вважати замовляння, яке використала Леся Українка, зразком фольклорним, то його походження варто пов'язувати саме з регіоном Західного Полісся, на що наштовхує низка причин. Найперша з них стосується назви хвороби “*шипля*”. Це найменування в численних варіантах можна й тепер почути на північному заході України від старших місцевих жителів. Скажімо, український діалектолог Г. Аркушин у двотомному “Словнику західнополіських говірок” подав назву “*шипля*”, яку зафіксовано у Волинській області у селі Ситовичі на Ковельщині [1, с. 264], де, як відомо, в іншому селі – Колодяжному – довгий час проживала Леся Українка. Крім того, ще один варіант назви – “*чихля*” – і народну молитву апокрифічного характеру від неї нам удалося записати особисто в селі Липно Ківерцівського району цієї ж області. В останніх двох рядках зафіксованого оказіонально-обрядового тексту цю назву згадано в такому контексті:

Хто буде рано і вечора говореть,
То не буде всякого рода чихля чипати.

Інформаторка, котра переповіла цей зразок лікувальної молитви, розказала про хворобу таке: “*Вона така важка, як зговорать. Якщо людену та чихля трисе, станиши і пузихать, і сльози йдуть в вас геть, пиримучує аж*”. Як бачимо, польові фольклорні записи підтверджують етнографічні матеріали, які, очевидно, використала Леся Українка для написання драми-феєрії.

У фольклорі Західного Полісся можна натрапити також на цікаві відомості про полинь – своєрідний оберіг від нечистої сили, який згадано в замовлянні драматичного твору у формулі страхання. В одній із міфологічних легенд, які дотепер побутують у численних варіантах на території сучасної Волинської області, русалка, перестрівши людину, загадує їй вибрати полинь чи петрушку, вимагаючи відразу відповіді. Якщо та вибирала петрушку, русалка вигукувала: “*Ти моя душка*”, і, залоскотавши, відбирала душу. Коли ж було названо полинь, русалка втікала, проказуючи: “*Полинь, полинь*”.

Подібні апотропеїчні відомості про траву полинь містить маловідомий мотив міфологічної легенди про зустріч дівчини з нечистим, який перетворювався на красивого парубка. На останній зустрічі він хотів загубити дівчину, однак не зміг до неї навіть доторкнутися. Уже втікаючи, він виказав причину, що завадила забрати душу дівчини:

Якби не полинь і тоя,
то була б ти моя!

Тоя і полинь – це пахучі трави, які вплела з намови матері у волосся дівчина, коли йшла на зустріч. Саме вони оберігли її від неминучої загибелі. Подібний варіант міфологічної легенди опублікував у ХІХ ст. П. Чубинський [4, с. 80].

Західнополіське замовляння, на якому сфокусовано увагу в цій статті, на перший погляд є ледь помітною деталлю у фольклорно насиченій “Лісовій пісні” Лесі Українки. І її роль для створення усїєї грандіозної художньої міфічної містерії, можливо, не така вже й велика. Однак, попри свою непомітність і малозначущість, це місце на периферії фабули є надзвичайно

вагомим для всього художнього твору. Саме замовляння з вуст другорядного персонажа дядька Лева промовляє першорядно і є одним із тих багатьох “глибинних” і “втаємничених” місць, завдяки якому вся драма підсвідомо притягує до себе читача, місцем, яке ширить про Лесин твір літературну славу художнього шедевру світовою рівня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аркушин Г.* Словник західнополіських говірок: у 2-х т. Луцьк: Вежа, 2000. Т. 2. 458 с.
2. *Петров В.* Український фолклор. Мюнхен, 1947 (на правах рукопису).
3. *Українка Леся.* Лірика. Драми / передм. Ф. Кислого, приміт. Н. Вишневської. Київ: Дніпро, 1986. 415 с.
4. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, собр. П. П. Чубинским. Санктъ-Петербургъ, 1872. Т. 1.

References

1. Arkushyn, H. (2000). *Slovnnyk zakhidnopoliskykh hovirok: u 2-kh t.* Lutsk: Vezha, t. 2.
2. Petrov, V. (1947). *Ukrainskyi folklor.* Miunkhen, (na pravakh rukopysu).
3. Ukrainka, Lesia. (1986). *Liryka. Dramy / peredm.* F. Kysloho, prymit. N. Vyshnevskoi. Kyiv: Dnipro.
4. *Trudy etnohrafychesko-statystycheskoi ekspedytsyy v Zapadno-Russkyi krai, sobr. P. P. Chubynskym.* (1872). Sanktъ-Peterburhъ, t. 1.

Стаття надійшла до редколегії 16.01.2020

Прийнята до друку 13.02.2020

MAGIC AND SACRAL TEXTS OF LESIA UKRAINKA'S DRAMA FAIRY PLAY “LISOVA PISNIA”

Ihor HUNCHYK

Адреса?

The article touches upon the research of folklorism of dramatic works of Lesia Ukrainka. In particular, an ancient Ukrainian charm masterly applied in the first act of drama fairy play “Lisova Pisnia”. The use of magic and sacral texts which is not typical for Ukrainian literature proves her talent and mastery of a true artist capable of applying poetic folklore to her own artistic style. Dramatic text of the charm and related creed are analyzed. The author believes that this particular episode is one of numerous details that subconsciously draw readers' attention to Lesia's work as a world masterpiece.

Keywords: charm, folklorism, drama fairy play, phenomenon, folklore, illness, character.